

ÖRTMECE SÖZLERİN MANTIĞI: KAZAK TÜRKÇESİ İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KARŞILAŞTIRMALI MODEL ANALİZİ*

Ferhat KARABULUT**

Gulmira OSPANOVA***

Özet

Bireysel keşifler ve toplumsal paylaşımlar sonucu şekillenmiş olan dil, zaman içerisinde çok boyutlu bir yapıya dönüşmüştür. Bu çok boyutluluk anlam alanlarının oluşmasına, anlam alanlarının genişlemesine veya daralmasına neden olmuştur. Kelime veya kavramların oluşmasında etken olan iç ve dış unsurlar, oluşan kavramların değişmesine de yol vermiştir.

Her toplum, kendi bireylerini bir arada tutmak, birlikte yaşama arzusunu pekiştirmek ve anlaşmanın kesintisiz gerçekleşmesini sağlamak için birtakım maddi-manevi kurallar oluşturmuştur. Bu kurallar da değişik boyutlarda dili etkilemiştir.

Hiç kuşkusuz dil toplumdan ve toplumun ortaya koyduğu kurallar sisteminden bağımsız düşünülemez. Bireyin, toplumsallaşması için keşfettiği dil, toplumsallaşan bireyin bir bakıma sınırlayıcısı da olmuştur. Kavramları adlandırma ihtiyacı duyan birey, adlandırdığı olguyu toplumsal ortama taşımada çoğu zaman baskı yemiştir. Tabu kavramı ile açıklanabilecek bu baskı, aslında hem bireysel hem de toplumsal boyutlar taşımaktadır. Toplumsal tabu, yasakçıdır ve kuralcıdır. Tabu sonucunda birey / toplum iletişimde dil içerisinde başka bir iç / alt dil alanı oluşturmak zorunda kalmıştır. Ortaya çıkan bu dilsel alana örtmece (örtük anlatım) adı verilmiştir. Örtmece (euphemism), dilin sosyo-psikolojik boyutunda yer alır ve aslında bir zenginlik kaynağı olarak kabul edilir / edilmelidir.

Bu çalışmada, tabuların baskısı sonucunda ortaya çıkan ve örtük anlatım (güzel adlandırma da denir) olarak tanımlanan örtmeceler üzerinde durulacaktır. Millî, yerel, geleneksel ve tarihsel boyutları da olan örtmecenin, oluşum mantığı ve oluşum yolları değerlendirilecektir. Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin örtmece mantığı ele alınacak, diğer Türk lehçelerinden ve dillerden örneklerle konu tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Örtmece, Kazak Türkçesi, Türkçe, dil, tabu.

*Bu makale, IV Halıkaralık Türkolojiya Kongresi 13-14 Mamır / IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi 13-14 Mayıs, 2011 Türkistan / Kazakistan Kurultayı'nda sunulan bildirinin geliştirilmiş hâlidir.

** Doç. Dr.; Celal Bayar Üniversitesi, Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ferhatkarabulut@yahoo.com

*** Öğr. Gör.; Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi/Kazakistan, gulmira.ospanova.5@facebook.com.

EUPHEMISM: A COMPERATIVE MODEL ANALYSIS IN KAZAKH AND TURKISH

Abstract

Every society has its own rules to keep its people together and live in peace. The rules of the society reflect its own characteristics which consist of material and spiritual life. Some of the rules which have power on language are called taboos. Taboos restrict and delimit the use of language, because some use of the words can be considered bad in a society.

As one of the important linguistic phenomena, euphemism originated from taboo, and is characterized by nationalization, localization and history. It is the substitution of a word of more pleasant connotation for one of unpleasant connotation. Euphemism is important to harmonize interpersonal and interlogical relations.

Due to the cultural differences and in many respect similarities, Kazakh euphemism is slightly different from that of Turkish, but they are almost identical in pragmatic functions. Euphemism has numerous pragmatic functions, but five of them are taboo, avoiding vulgarity, concealing, beautification and humor. Euphemism is frequently used in daily communications. Using euphemism correctly can create harmonious atmosphere and build good personal relationship. Euphemism is the reflection of society, and its development is closely related to religions, social psychology and politics.

In this paper, the constituent ways of euphemism and principles of its use in Kazakh and Turkish will be examined and discussed.

Keywords: Euphemism, Kazakh, Turkish, language, taboo.

Ø. Giriş

Diller salt temel veya birincil anlamlı kelimelerle şekillenmez. Başlangıçta tek bir anlam temelinde kullanıma giren kelime veya kavramlar zaman içerisinde anlam değişmelerine uğrayabilir. Bu değişimler farklı boyutlarda gerçekleşir. Başlangıçta olumsuz anlamı olan veya zaman içerisinde olumsuz anlama veya çağrışıma dönüşen kelime, birey ve toplum tarafından kullanım dışına itilir. En azından kullanımı sakıncalı kabul edilir. Kelimenin anlam boyutunda ortaya çıkan ve kullanımı hoş olmayan kelime veya kavramlar başka kelime veya kavramlarla yer değiştirir. Bu değiştirme sonucunda ise ortaya dil çalışmalarında örtmece, güzel adlandırma (bazen kötü adlandırma) olarak kavramlaştırılan dil alanı çıkar.

Bu çalışmada örtmece kavramı üzerinde durulacak ve Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesi bu bağlamda ele alınacaktır.¹ Türkiye Türkçesinde *örtmece* olarak geçen kavram,

¹ Örtmece üzerinde Türkiye Türkçesinde ve Türk lehçelerinde önemli çalışmalar yapılmıştır: Saadet Çağatay, "Türk halklarında tabu ve örtmece (euphemism) sözler, Türklerde batıl inançlar arasında tabu"; Turgut Akpınar, "Dünyada ve Türklerde ağza alınması yasak (Tabu) kelimeler"; Gülsüm Killi, "Hakas Türkçesinde tabu sözler ve örtmece"; Işıl (İnce) Özyıldırım, "Türkçede örtmece sözcükler üzerine"; Figen Güner Dilek, "Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları"; Ahmet Güngör, "Tabu - Örtmece (Euphemism) sözler üzerine"; Hayriye Bilginer, "Batı dillerinde ve Türkçede güzel adlandırmalar"; Arzu Oyarkılıçgil Ateş, "Dilde tabu ve örtmecenin yeri üzerine"; Kerim Demirci, "Örtmece (Euphemism) kavramı üzerine"; Ahat Üstüner, "Örtmece Sözlerle İlgili Terimler"; Seyfullah Türkmen, "Türkçedeki Örtmece Sözler"; Aysel Güneş, "Mizah Dergilerinde ve İnternette Küfürlü Sözlerin Yazımları"; Aylin Koç, "Hastalık İsimlerinde Örtmece". "Türkçedeki örtmece sözlerle ilgili Sovyetler Birliği'nde

Kazak Türkçesinde “*tıyım, at tergev*” (Ahmedov, 1995: 171), *evfemizm sözder* veya *sıpayı sözder* (kibar sözler) şeklindedir. Yunanca *εὐφημισμός*.

‘Euphemismus’ kavramı,² insanlığın varoluşuyla var olmuştur ve değişik boyutlarda her toplumda o toplumun hayat anlayışına bağlı olarak yaşamaya devam etmiştir. Örtmece sözler / kavramlar, her dilde var olan ve dili zenginleştiren anlam alanlarını oluştururlar. Çıkış nedenleri ve biçimleri toplumdan topluma değişiklik gösterse de örtmeceler, hemen her dilde benzer özellikler taşıması bakımından dikkat çekmektedir. Ana hatlarıyla “örtmece, uygunsuz, sert, patavatsız ifadelerin daha belirsiz, yumuşak ve dolambaçlı olanlarıyla değiştirilmesi olayıdır” (Howard, 1985: 101). Örtmece, “utandırıcı veya zor durumda bırakıcı olduğu düşünülen ifadelerin yerine kullanılan zararsız ifade diye de adlandırılır” (Abrams, 1993: 60). Fromkin ve Rodman’ın tanımında örtmece, “korku veren ve hoş olmayan konulardan kaçınmak için kullanılan veya tabu sayılan kelimelerin yerine kullanılan kelime veya kelime gruplarıdır” (Fromkin ve Rodman, 1993: 304). Toplumun koyduğu yasakların ve ahlak kurallarının çerçevesinde oluşan ve kelimenin veya sözün anlam alanını değiştirmeyi amaçlayan örtmece, bir bakıma algılama olayıdır ve psikolojik bir boyut da taşır. “Örtmece, anlam değişmediği hâlde algılamayı değiştirmeye yönelik bir anlatım tarzıdır” (Demirci, 2009: 22). Örtmecenin dinî, ahlaki ve örfi boyutuna dikkat çeken Üstüner ise şu tanımlamayı yapar: “Toplumun ahlaki, dinî ve örfi değerlerine aykırı olduğu için söylenildiğinde korku, ürkme ve iğrenme gibi kötü izlenimler uyandıran ve bu sebeplerle söylenmesi uygun görülmeyen varlık, kavram ve davranışlar, dildeki yaygın karşılıkları yerine, doğabilecek kötü izlenimleri engelleyen, hoş karşılanabilen aynı anlam yüklenmiş başka sözcük veya sözlerle anlatılarak bu kötü etki en aza indirilmeye çalışılır” (Üstüner, 2009: 167). Yukarıdaki tanımlarda görüldüğü gibi daha çok ölüm, hastalık, doğaüstü varlıklar, vücut organları, boşaltım sistemi, cinsellik, küfür, alt kültür / kimlik, diğeri / öteki vs. söz konusu olduğu zaman ortaya çıkan örtük anlatımlar, hayatı daha yaşanabilir hâle getirmek için insanın keşfettiği dil alanıdır.

yapılmış önemli çalışmalar da bulunmaktadır: S. Altayev Türkmencede, A. Ismatullayev Özbekçede, N. M. Cabbarov Azericede, A. K. Ahmedov Kazakçada ve N. A. Yayimova da Altaycadaki tabu ve örtmece sözler üzerine doktora tezlerini hazırlamışlardır.” *bk.* (Güngör, 2006: 72).

² Batı dillerinde, Fr. *euphémisme*; Alm. *verhüllung / euphemismus*; İsp. *Eufemismo*; İng. *euphemism* kelimeleriyle karşılanan örtmece kavramı, Yunanca *εὐφημισμός* ‘euphemismus’ kelimesinden gelmektedir ve ‘*bir şey hakkında güzel söz söyleme, iyi, uğurlu söz söyleme*’ anlamı taşımaktadır (Aksan, 1998: 98; Howard, 1993: 100; Cuddon, 1992: 313). Doğan Aksan, ‘güzel adlandırma’, ‘iyi adlandırma’, ‘örtmece’ terimleriyle tanımladığı ‘euphemism’i: «*kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değiştirme olayı*» olarak ifade eder. *bk.* Doğan Aksan (1990: 100). Örtmece, Yakutçada: *harıstan atar til* ya da *harıstır til*; Altay Türkçesinde, *pay söz* ya da *paylaşan söster*; Kazak Türkçesinde “*tıyım, at tergev*” (Ahmedov, 1995: 171); Kırgız Türkçesinde *tergöö*; Hakas Türkçesinde *çayıt- fiilinden türeyen çayıdıs* “örtmece, kinaye” (Butanayev, 1999: 208). Örtmece sözlere Türkiye Türkçesinde eskiden “*edeb-i kelâm, edebi kelâm, hüsnü tabir, güzelleme* (Bilginer, 2001: 441), *asâlet* (Coşkun, 2007: 186), *mümtaziyet*” (Mevlevi, 1984: 40) “*iyi adlandırma*” (Aksan, 1982: 100) gibi isimler verilmiştir (Üstüner, 2009: 173).

Tabu³ ve örtmece sözler, neden-sonuç ilişkisi ile birbirine bağlanır. Örtmece sözlerin ortaya çıkmasına neden olan en önemli etken, toplumun kendini sınırlamak için koyduğu tabulardır. Bu açıdan bakıldığında örtmecelerin kullanım alanındaki genişliğin, tabuların etkisinin toplumdaki genişliği ile doğru orantılı olduğu söylenebilir. Toplum, neredeyse hemen her sosyal alanda tabu veya tabular oluşturmuştur, yani tabu sadece nesnenin kendisi değil, insanın düşünce yapısını da kapsar. Güngör bu genişliği şöyle tanımlar: “Tabusal yasaklar yalnız belli bir cisme ya da bedene dokunma ile ilgili değildir. Temas etmek, ilişki kurmak hatta tabu sayılan varlığı somut bir nesne olarak ya da adını-sanını, varlığını düşünmeye yönelik zihinsel eylemleri bile kapsar” (Güngör, 2006: 74). Belirli hareketlerin yapılması veya o hareketten bahsedilmesi, belirli nesnelerin kullanılması veya onlardan bahsedilmesi veya dil yoluyla belirli kişilerin çağrışımının yapılması tabudur. “Bir hareketin yapılması tabu olunca ondan bahsedilmesi de doğal olarak tabu hâline gelmektedir” (O’Grady, Dobrovolsky ve Aronoff, 1997: 520-521; Fromkin ve Rodman, 1993: 303).

Örtmece kavramını ve olgusunu etraflıca tartışmadan önce kullanım yeri sıklığına göre bazı ön bilgileri / örnekleri vermek faydalı olacaktır. Diğer toplumlarda olduğu gibi Kazak Türkleri arasında da tehlikeli ve devasız hastalıklar, ölüm, ölü, mezar, vücut azaları, vücut boşaltım sistemi vs. kötü çağrışımlara sahiptir. Bu nedenle bu hoş karşılanmayan alanlardaki adlandırmalar örtük hâle getirilmektedir. Türkiye Türkçesinde tabu hâline gelmiş sözlerden olan *sakat, kör, topal, sağır, dilsiz, ahraz, deli vd.* yerine kullanılan *engelli, özürlü* kelimelerinin karşılığı olan kelime, Kazak Türkçesinde *mügedek* “hasta, engelli” ve *mümkünşiligi şektevli jan* “imkânları kısıtlı insan”dır. Aynı türden söz Rusçada *çelovek s ograniçennoy vozmojnostyu* “engeli olan insan” şeklindedir. Kazak Türkçesinde *hastalanmak* için kullanılan örtmece *tösektartuv* “yatak çekmek”, *tösektartıptıv* “yatağı çekip yatmak, döşekte yatmak”tır. Türkiye Türkçesinde *kanser* için *amansız hastalık, dermansız hastalık* örtmecesi kullanılırken, Kazak Türkçesinde kanser anlamına gelen *rak* (Rusça) ve *obır* kelimelerinin yanında *atı jaman auruv* “adı kötü hastalık”, *beydava dert* “devasız dert” de kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde, çaresi bulunmadığı zamanlarda *verem* için *ince hasatlık, adı belirsiz dert, devasız dert* denmekte idi.⁴

Kazak Türkçesinde hastalık adlarında olduğu gibi ölümle ilgili de zengin bir örtmece alanı bulunmaktadır. Bunların hepsinin buraya alınması mümkün değildir. Bu nedenle şimdilik

³ Tabu, insanlığın yazılmamış en eski yasası olarak yasaklarla ortaya çıkan, bu yasakların ihlali ile aynı ceza sistemlerini doğuran, bu içerikten çıkan yasağın türünü, yasağın çiğnenmesi sonucu ortaya çıkan kutsallığı ya da kirliliği anlatır. Freud, S., Totem ve Tabu (çev. K. Sahir Sel), Sosyal Yayınları, 2002, s. 36.

⁴ Ağızlarda, *verem* için pek çok örtülü kelime kullanılmaktadır: *adı bellisiz, adı batası, akarca, gelincik, güzel hastalık, güzelleme / güzelleme, güzelağrı, ince ağrı, ince hastalık, ince dert, ince illeti, kel hastalık, kurudan, öpke avruu, sütçe, yılanlık* gibi (Koç, 2010: 79).

burada bazılarını saymak yeterli olacaktır: *Kaytis boluv, jan tapsıruv, jan täsilim kıluv* “canını teslim etmek, ruhunu teslim etmek”, *düniyeden ötuv, düniyeden ozuv* “dünyadan geçmek”, *düniye saluv* “dünyayı terketmek”, *köz jumuv* “gözlerini hayata yummak”, *kaytis boluv, kaytuv* “geri dönmek”, *o düniyelik boluv* “öbür dünyaya ait olmak”, *düniyemen koştasuv* “dünya ile vedalaşmak”, *soñğı saparğa attanuv* “son yolculuğa çıkmak”, *düniyeden attanuv* “dünyadan yola çıkmak”, *jürip ketuv* “yürüyüp gitmek”, *kelmeske ketuv, kelmeske attanuv* “dönüşü olmayan yola çıkmak”, *peyişke attanuv* “cennete gitmek, cennetlik olmak”, *mängi uykığa ketuv* “ebedî uykuya dalmak”, *kaytpas sapar şeguv, kaytpas saparğa ketuv* “geri dönüşü olmayan yola çıkmak”, *demi bituv, demi tausıluv, demi üziluv* “soluğu kesilmek”, *aktık demi tausıluv* “son nefesini vermek”, *düniyeden kaytuv* “bu dünyadan öteki dünyaya dönmek”, *bakiylik boluv* “ebediyete kavuşmak”, *ömirmen koştasuv, ömirmen koş aytısv* “hayata veda etmek”, *ömiri kiyıluv* “hayatını kaybetmek”, *ömirden ketuv* “ömürden gitmek”, *ömirden ötuv* “hayatı geçmek, geride bırakmak”, *mängilikke köz jumuv* “ebediyen göz yummak”, *mängilikke attanuv* “ebediyete gitmek”, *mängilik saparğa jürip ketuv* “ebedî yolculuğa gitmek”, *bul ömirden jürip ketuv* “bu hayattan yürüyüp gitmek”, *jer kuşuv* “yer, toprak kucaklamak”, *ajal kuşuv* “ecel kucaklamak, eceli gelmek”, *hal üstinde* “ölüm döşeğinde”. Altay Türkçesinde de ölmek anlamında çeşitli örtmecelerden faydalanılır. *Ada-öbököniñ cerine cüre ber-* (ataların olduğu yere gitmek), *(bisteñ) cüre ber-* (aramızdan ayrılmak, bizi bırakıp gitmek) (Güner Dilek 2007: 184) ifadeleri bunlardan iki tanesidir⁵. Rusçada da ölümle ilgili zengin bir örtmece kullanımı söz konusudur. Bunlardan biri de *gasnut* örtmecesidir⁶. Rus halkı bu örtmece ile insanı yavaş yavaş sönen bir ışığa benzetir. Bu bağlamda Gorbaçev, Şklovskiy’den şu cümleyi aktarır: *(Staraya babuşka) medlenno ugasala⁷ v svoih apartamentah* “(İhtiyar nine) kendi evinde yavaş yavaş sönyordu” (Gorbaçev, 2003: 512).

Benzer mantıkla Kazak Türkçesinde yine cenaze, ölü, ceset için bedeninin tamamını söylemek yerine *süyek* (kemik) kelimesi kullanılarak bir bakıma bedenden ayrılmaya işaret edilmektedir. Avezov’un bir hikâyesinde şu cümle yer alır: *Baydalı, süyekti oñ jakka ormalastırıp, üydiñ beldevine kara tıkti* “Baydalı, cenazeyi sağ tarafına yerleştirdikten sonra,

⁵ Figen Güner Dilek, Altay Türklerinde ölüm ve ölü kavramları üzerine önemli bir çalışma yapmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. (Dilek, 2007).

⁶ Rusça’da ayrıca ölmek anlamında *otpravlyatsya / otpravitsya (othodit / otoyti) na tot svet* (öbür dünyaya gitmek), *otpravitsya / otpravlyatsya k praottsam* (atalarının yanına gitmek), *uhodit / uyti (udalyatsya / udalitsya, othodit / otoyti) v inoy(zagrobny, luçşiy) mir* (öbür (kabir ötesi, daha iyi) âleme geçmek, gitmek), *othodit / otoyti (pereselyatsya / pereselitsya) v veçnost* (ebediyete geçmek, geçmek), *othodit / otoyti (pereselyatsya / pereselitsya) v luçşuyu (buduşşuyu) jizn* (daha iyi (müstakbel) hayata gitmek, geçmek) *otpravitsya / otpravlyatsya v eliseyskiye polya* (Elize tarlalarına gitmek), *uhodit / uyti iz jizni* (hayattan geçmek), *ostavlyat / ostavit jizn* (hayatı terketmek), *uhodit / uyti ot nas* (bizden uzaklaşıp gitmek) (Biriş, 2001: 256-257) örtmeceleri kullanılır.

⁷ *Gasnut*: sönmek, ölmek.

evin beldevine⁸ siyah bayrak dikti⁹” (KTS, 1999: 588). Altay Türkçesinde ceset, ölü, naaş için *söök* ve *konok*¹⁰ (Güner, 2007: 179) örtmeceleri kullanılmaktadır ki aynı anlamda insanoğlunun fâniliğini vurgulamak için Türkiye Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde *konak / konuk* “misafir” örtmecesine başvurulur. Öldürmek, yok etmek, imha etmek (insan) için Kazak Türkçesinde *basına jetuv* “başına yetmek, ulaşmak”; *tübine jetuv* “dibine yetmek, ulaşmak”; *basın jutuv* “başını yutmak”; *közin kurtuv* “gözünü yok etmek” örtmeceleri kullanılır. Benzer şekilde, gömmek ile ilgili olarak Kazak Türkçesinde *jerlev* “yere vermek”; *deneni jerge tapsıruv* “naaşı toprağa teslim etmek”; *mäyitti jerge beruv* “naaşı toprağa vermek”; *soñğı saparğa şıñarıp saluv* “son yolculuğuna uğurlamak” örtmeceleri kullanılır. Rusçada ise defnetmek, gömmek anlamında *predavat / predat zemle* “toprağa vermek”; *provojat / provodit v posledniy put* “son yolculuğa uğurlamak” örtmeceleri kullanılmaktadır (Birih, 2001: 269). Başkurt Türkçesinde ölüyü mezara koymak için *däfin itü (kılı)* “defnetmek / gömmek” (Uraksin, 1996: 95); *ir kuyınuna tapsıruv* “yerin koyununa vermek” (Uraksin, 1996: 103) örtük anlatımlarından faydalanılır.

Gidilmesi veya görülmesi hoş olmayan yerlerin adları doğrudan değil, dolaylı verilir. Halk arasında uzlaşma olduğu için anlam doğru şekilde ortaya çıkar. Örneğin, ölen birini ziyaret etmek, mezara gitmek kavramları, Kazak Türkçesinde *basına baruv* “başına gitmek”, Hakas Türkçesinde *tağzar pararğa* “dağa gitmek”; *tağa sıñarğa* “dağa çıkmak” ile karşılanmaktadır. (Killi, 2006: 60). Türkmen Türkçesinde defin yeri, mezarlık anlamında *konamçylyk konmak* “durmak, kalmak, mola vermek” (Grunina, 2005: 253) örtmeceleri kullanılmaktadır.

Örtük anlatımların en çok rastlandığı dil alanlarından biri de boşaltım sistemi ile ilgilidir. Hemen her dil boşaltım ile ilgili gerçek anlamlı kelimenin yanına mutlaka bir de örtük ifade koymuştur. Türkiye Türkçesinde istemsiz bir olgu için kullanılan *altına kaçırmak*, *altını ıslatmak*, *gaz kaçırmak*, *gaz çıkarmak*, örtmecelerinde olduğu gibi; Kazak Türkçesinde çişini yapmak anlamında *dalağa şığuv* “dışarı çıkmak”, *däret sındıruv* “taharet kırmak”, *tüzge otıruv* “evin dışına, dışarı çıkıp oturmak”, *jeñildev* “hafiflemek”, *kişi däretke otıruv* “küçük tuvaletini yapmak”, tuvalete gitme isteği duymak anlamında *kısıluv* “sıkışmak” örtmeceleri kullanılır. Hakas Türkçesinde de benzer bir yol izlenir ve benzer örtmece ifadeler kullanılır: *xıstılarğa*, *xızıl pararğa* “sıkışmak” (Killi, 2006: 62). Rusça’da çişini yapmak yerine daha çok çocuklar için kullanılan *idti (shodit) po malenkomu, delat (sdelat) pipi* “küçük tuvaletini yapmak”, ayrıca *idti (shodit) po maloy nujdoy, spravıt maluyu nujdu (nadobnost)* “küçük ihtiyacını görmek”, *idti*

⁸ *Beldev*, keçenin çadırı iyice kapatması ve rüzgârla uçmaması için dıştan bağlanan urgandır (KTS, 1999: 95).

⁹ *Kara dikmek*, cenazenin bulunduğu çadırın dış urganına siyah bayrak dikme geleneğidir (KTS, 1999: 376).

¹⁰ Altaycada bu kelime “ölü yemeği” olarak da kullanılır (Dilek, 2007: 179).

(shodit)kuda korol (tsar) peşkom hodit “kralın (çarın) yayan gittiği yere gitmek”, idti (shodit) na niz “aşağıya, dibe gitmek”¹¹ (Birih, 2001: 122) örtmeceleri kullanılır.

1. Toplum, Dil ve Değişim:

Kuralı koyan insan olduğuna göre, ona uyma görevi de dile aittir. Dil sonlu sayıda söz varlığı ile sonsuz sayıda kavramı karşılayabilir. Çok yönlü psikolojik ve sosyolojik yapıya sahip olan insan, iletişim aracı olarak faydalandığı dile görevler yükler, görev değişimi yapar, kelimelerin anlam derinliğinden faydalanır, zamanı gelince de o görevi başka bir söze, kelimeye veya cümleye aktarır. Türkçedeki *kör* kelimesi yerine *görme engelli*, Kazak Türkçesinde *sokır* yerine *zağıp*, *mulkav* yerine *tilsiz*, *aksak* (topal) yerine *ayağın siltip basatın adam* ifadelerinin kullanımı da bunu göstermektedir. Bu olgu, dilin de canlı bir varlık gibi sürekli değişim ve gelişim içerisinde olduğunu gösterir. Varlığın adlandırılması üzerinde önemli görüşler ileri süren Aristo, Plato, Demokritos, Hermogenes gibi Yunan filozofları, birçok noktada birbirlerinden ayrılırsalar da adların nesneyi karşılamak için var olduğu noktasında hemfikirdirler. Bu dönemde asıl problem *doğru ad* konusunda ortaya çıkmıştır. Yani sorun, tek bir varlığa verilen farklı adlardan hangisinin doğru olduğu noktasında düğümlenmektedir. Bu açıdan bakıldığında aslında her varlığın tek bir adı değil pek çok adı olabilir fikrini benimsemek gerekir. Eğer her kavramın tek bir doğru adı vardır fikri benimsenirse, bu durumda örtmece izah edilemez. Bu nedenle örtmece gibi yeni anlam alanı oluşturan kelime veya sözlerin bu bağlamda yeniden değerlendirilmesi gerekir.¹²

Kelimenin veya en genel hâliyle dilin anlam ve şekil değişimi tarihini bilmeden veya anlamadan, örtmecenin mantığını anlamak zordur. Bu nedenle dilin değişim mantığını ve değişim sürecini de bilmek gerekmektedir. Varlığın doğuştan mı yoksa sonradan mı adlandırıldığı sorunu hâlâ çözülmüş değildir, ancak yeryüzünde var olan binlerce dil, aslında dilin sürekli değişim geçirdiğinin bir delilidir. Kullanılan her şey gibi dil de değişir, belli bir toplumsal bağlam ve süre içinde evrim geçirir, durmaksızın yenilenir” (Vardar, 1982: 85). Dilin bu kaçınılmaz değişiminin pek çok nedeni vardır. Psikolojik, toplumsal, siyasi, ekonomik, coğrafi, fizyolojik vb. nedenler bu değişimi tetikleyen, sürdüren önemli iç ve dış etkenlerdir.

¹¹ Kazak Türkçesindeki ve Hakas Türkçesindeki bu ifadelerin, Türkiye Türkçesindekilerle ne kadar örtüştüğü açıkça görülmektedir. Bunun nedeni, hem her iki toplumun benzer kültür birikimine sahip olması hem de dilin bütün toplumlarda aynı mantık sistemi ile işliyor olması denebilir. Bu ikinci durum Rusçadaki örtmece kullanımların benzerliğinden de anlaşılmaktadır.

¹² Adlar ve adların doğruluğu konusunda Platon’un *Kratylos Diyalogu*’na bakılmalıdır. bk. (Dereko, 2007: 97-120). Diller Yansıttıkları kültür yaşamı doğrultusunda çağlarına paralel olarak gelişir, değişir, zenginleşir, zayıflar ve sönerler. Kısaca “dil art zamanlı bir boyutta oluşmuş ve kesintisiz bir değişim süreciyle özdeşleşmiştir” (Vardar, 1982: 85).

Sayıdığımız bu nedenler şöyle veya böyle dilin farklı boyutlarının ortaya çıkmasına ve dil içinde dil olgusunun bütün dillerde kaçınılmaz hâle gelmesine neden olmuştur.

Sosyal bilimciler, toplumun oluşması için en az iki kişinin iletişimde bulunması gerektiğini belirtirler. İki kişinin toplumsallaşması için ise önce uzlaşmanın gerçekleşmesi, sonra da toplumsal düzeni sağlayacak olan kuralların konması gerekir. Bireylerin toplumsallaşmak için koydukları kurallar, hem birlikte yaşamayı kolaylaştırmakta hem de bireylerin rol dağılımına katkı sağlamaktadır. Toplum, konan kurala uyulduğu sürece ahenk içinde yaşamaya devam etmekte ve varlığını sürdürebilmektedir. Bu kurallar, hayatı kolaylaştırmak ve düzeni sağlamak içindir, ancak her kural aynı niteliğe sahip olmayabilir. Kuralı bireyin bizzat kendisi koysa da bireyin yine kendisi zamanla bu kuralın etki alanına girmekte ve dilini de bu kuralın izin verdiği sınırlar içinde şekillendirmek zorunda kalmaktadır. A. Inkeles, insanların toplum içinde yaşayabilmeleri için gereken asgari koşulları dört başlık altında toplarken, ikinci koşulu *ortak yaşamın gerektirdiği kurallar* olarak saptar (Güven, 1999: 6). Bu kurallardan biri de hiç kuşkusuz tabu sonucu ortaya çıkan sınırlayıcı ve yasaklayıcı kuraldır. En genel ifade ile “toplumda hoş karşılanmayan kurallar bütünü” olarak tanımlanan tabu, çoğu zaman olumsuz kabul edilir ve bu olumsuzluk dili de önemli ölçüde etkiler. Araştırmacıların, daha çok din ve ahlak kaynaklı olarak kabul ettiği tabu, aslında bireyin bizzat kendi koyduğu daraltılmış sınırların genel adıdır. Tabu bir bakıma bireyin kendi kendini hapsediği kafestir, ancak bu kafes sağlam bir kafestir. Toplum ve bireyi dışarıdan gelecek zararlardan ve tesirlerden koruyan, dışarı çıkılması zor olan sağlam bir kafestir bu.

2. Tabu, Dil ve Örtmece İlişkisi:

Toplumsal tabu ve psikolojik güdülenme neticesinde ortaya çıkan olgulara ad verme konusunda insan, dilin izin verdiği sınırlar içinde hareket edebilmektedir. Birey, olgunun doğurduğu yasak ve baskılar karşısında dilin başka bir boyutunu devreye sokmakta ve onunla bir çıkış yolu bulmaktadır. Bireye çıkış yolu gösteren ve iletişimin kesintisiz gerçekleşmesini sağlayan dilin bu önemli boyutu Hughes tarafından bir tür sansürleme olarak kabul edilir. Hughes, örtmece kelimeleri de zararsız ifadeler olarak tanımlar. Ona göre, “kötü olarak karşılanan durumlardan bahsetmek zorunda kaldığımızda onu en zararsız kelimelerle ifade yoluna gideriz. Buna bir tür sansürleme de denebilir” (Hughes, 1998: 12).

Birey toplumsal bir varlık olduğu için kendisinden önce ortaya konmuş kurallara uymak ve iletişimi bu kurallar çerçevesinde gerçekleştirmek durumundadır. Dilin bu ilginç boyutu, aslında yüzyıllardan beri insanoğlunun vazgeçemediği bir boyuttur. Sembolik anlatımlar, mecazlar, dolaylamalar, gizli anlatımlar vb. anlamın çok boyutlu oluşunu ve dilin esnekliğini göstermektedir.

Kazak Türklerinde, diğer toplumlarda olduğu gibi, tabu sayılan alanda bir eşyayı, olguyu veya olayı doğrudan adlandırmama ile ilgili toplumsal bir mutabakat vardır. Bu uzlaşma, bazen insanı ürperten, korkutan veya üzen bir tabu sonucu değil de nezaketi gösterme tabusu sonucu ortaya çıkmaktadır. Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Kazak Türklerinde de ad verme konusu çok önemlidir. Bu adlar gücün, sadakatin, saygının, samimiyetin, fedakârlığın, güzelliğin veya kabalığın bir yansımasıdır. Kültürel ve tarihsel olarak Kazak halkı, çocuklarına doğadan faydalanarak da adlar verirler. Bazen yaratıcıdan çocuğun ahlaki ya da fiziksel güzelliğini dilemek için bitki çeşitliliğinden faydalanılır. Bitki adları: *Şınar* (çınar), *Anar* (nar), *Alma* “elma”, *Karakat* “siyah Frenk üzümü”, *Örik* “erik” vb. Bazen de çocuğun gücünü veya insanın kabalığını göstermek için hayvanların çeşitli özelliklerinden faydalanılır: *Böribay* “Kurtbay”, *Kaskırbay* “Kurtbay”, *Tülkibay* “Tilkibay”, *Koyan* “Tavşan”, *Koyşıbay* “Çobanbay”, *Karsakbay* “Sırtlanbay”, *Kabanbay* “Yaban domuzu”, *Arıstanbek* “Arslanbek”, *Bürkit* “Kartal”, *Bürkitbay* “Kartalbay”, *Karlığaş* “Kırlangıç (kız ismi)”, *Sanduğaş* “Bülbül (kız ismi)”, *Akku* “Kuğu (kız ismi)”, *Bota* “deve yavrusu (kız ismi)”, *Botagöz* “bir kız ismi”, *Akbota* “bir kız ismi”, *Janbota* “bir kız ismi”. Güzел adlandırma maksadıyla hitap ifadesi olarak yine hayvan adlarından faydalanılır: *botam* “bota - deve yavrusu”, *kulinim* “kulın - atın altı aya kadar olan yavrusu”, *koşakanım* (koşakan - kuzu, kuzucuk, kuzum”, *balapanım* “balapan - civciv”, *arlanım* “arlan - erkek kurt”.

Örtmece kavramı ve örtmecenin toplumsal boyutunu daha iyi görebilmek için Kazak Türkçesinden bir örnek vermek yerinde olacaktır. Tek başına bu örnek bile dilin semantik boyutunu ve toplum-tabu ilişkisini vermesi bakımından önemlidir. Bu örnek, örtmecenin hem güzel adlandırma hem de ironik boyutunu ilginç bir biçimde vermektedir denebilir.

Kazak Türklerinde gelinler ailedeki erkeklere adları ile hitap etmezler. Bunu ayıp sayarlar. Bu tür adlandırmalar çok belirgin örtmece örnekleridir. Kazak Türkleri arasında anlatılan bir hikâyede ailedeki erkek bireylerin adlarını söylemeyen / söyleyemeyen bir Kazak gelin birkaç kelime ile anlatabileceği bir olayı, örtmecenin verdiği imkânlardan faydalanarak uzatır ve anlamı örtük verme yoluna gider. Gelinin kayınbabasının ve kayınlarının adları, *Kamışbay* ‘kamışbay’, *Özenbay* ‘nehirbay’, *Koyşıbay* ‘çoban / koyunbay’, *Kaskırbay* / *Böribay* ‘kurtbay’, *Bäkibay* ‘küçük bıçak, çakı bay’, *Kayrakbay* ‘eğebay’dır. Gelin, bir gün kamışların öteki tarafındaki nehre gittiğinde bir koyunu yemekte olan kurdu görür ve o kurdu öldürüp koyunu kurtarır. Gelin evine dönünce olup bitenleri kayınvalidesine anlatmak zorundadır ama bunu yapması için evin erkeklerinin adları tabu engeline takılmıştır. Kelimenin birinci anlamından faydalansa hem ayıp bir iş yapmış olacak, hem de ailenin erkeklerine hakaret etmiş

sayılacaktır. O da örtmecenin koruyucu kalkanına sığınır ve olayı şöyle anlatır:¹³ “Hışirtı’nın (sıldırama) öbür tarafında, çağlayan’ın (sarkırama) bu tarafında, meleme’yi (mañırama) uluma (ulıma) yiyordu. Keskinleştirileni (janıma) bileyenle (kayrak) bileyiverdim ve ulumayı (ulıma) boğazlayıp melemeği (mañırama) kurtarıp geldim.” Gelin olayı doğrudan anlatmış olsaydı kamyş, kurt, koyun, nehir, kesmek, ege kelimelerini kullanarak tabu sınırını aşmış olacaktı. O, olayı, örtmeceye başvurmadan doğrudan anlatmış olsaydı şöyle diyecekti: “Koyun kaynımı, nehir kaynımın içindeki kamyş kayınbabamın yanında bıçak kaynımı ege kaynımla keskinleyip kurt kaynımdan kurtardım.” Böyle bir şey yapmak ise kaynana için saygısızlık, gelin için utanç sayılabilirdi.

Örtmecenin doğasını, ortaya çıkış nedenini ve gerekliliğini anlatan bu parça aslında bütün toplumlar için aşağı yukarı benzer özellik taşımaktadır.¹⁴

3. Güzel Adlandırma Kötü Adlandırma İlişkisi:

Örtmecenin kavramsal anlamı, her ne kadar olumsuz bir durumun olumlu bir kelime veya sözle ifade edilmesi olsa da bazen olumlu bir olgunun olumsuzlaşarak verilmesi de olabilir. Bu durumda birinci örtmece güzel adlandırma (euphemism) olurken, ikinci durumda ortaya çıkan örtmece kötü adlandırma (dysphemism) olmaktadır. Ölen biri için *vefat etti, rahmetlik oldu, ruhunu teslim etti* demek olumlu bir çağrışıma sahipken, *geberdi, tahtalı köyü boyladı, eşek cennetine gitti* olumsuz bir çağrışıma sahiptir. Kazak Türkçesinde kadın için *nâzik jan* “nazik can” ve *nâzik jandı* “nazik canlı” olumlu çağrışıma sahipken, *şüykebas*¹⁵, *uzın etek ve ak javlık*¹⁶ “beyaz baş örtüsü” az da olsa olumsuz bir çağrışıma sahiptir. Türkmen Türkçesinde

¹³ “Sıldıramanıñ ar jağında, sarkıramanıñ ber jağında mañıramanı ulıma jep jatır eken, janımanı bilemege bilep-bilep jiberip, bavızdap keldim, - depti- mis” (Ahanov, 2003: 135).

¹⁴ Buna benzer örtük anlatımın Güney Sibirya Türklerinde de bulunduğunu Killi’den öğreniyoruz. Bu konuda bilgi için bk. (Killi, 2006: 63).

¹⁵ *Şüyke*, eğrilmeğe üzere hazırlanmış yün yumağı; *bas*, baş anlamındadır. Bu iki kelimenin birleşimi ile yün gibi eğrilmeye hazır veya muhtaç kadın anlamı ortaya çıkmıştır. Bu açıdan bakıldığında kadının evlense de yetersiz bir yapıda olduğu iması vardır. İlk ortaya çıkışında bu olumsuz çağrışıma sahipken, bugün yeni evlenmiş kadın anlamına gelerek olumlu bir çağrışıma da sahip olmuştur. Söyleyişte aslında hafif bir ironik amaç da güdülmektedir denebilir. Kazak Tilinin Sözdüğünde *şüykebas* ifadesinin kadını aşağılamak maksadıyla kullanıldığı yazar. Sözlük, Ö. Kümışbayev’den şöyle bir alıntı yapar: *Sol üyge şayın kaynatıp oturatın bir şüykebas jetpeydi* (Ö. Kümışbayev) “O eve çay kaynatıp verecek bir kadın yetmiyor” (KTS, 1999: 744). Balakayev ise çeşitli anlamlar ifade eden *şüykebas* ifadesini şöyle bir cümlede kullanır: *Bir şüyke baska jetuv üşin men ne istemedi deysiy! Kinoğa artık bilet alıp, jalğız-jarım jürgen kızdardı kasıma otırğızıp ta kördim, buzıktarğa tap bolğan biykeşterdi araşalap ta kördim* (Bir taze geline ulaşabilmek için ben neler yapmadım ki! Sinemaya fazladan bilet alarak tek başlarına dolaşan kızları yanıma da oturttum, serserilere rastlayan kızları kurtardım da) (Balakayev, 2005: 118).

¹⁶ Bugün bu kullanım kadın için kötü bir tanımlama değildir. Ancak adını söylemek yerine bu yolun seçilmiş olması kötü adlandırma sayılabilir. Yaşlı erkeklere *aksakal* denmesine nispet olarak bu örtmecenin kullanılması da muhtemeldir.

kadın için kullanılan *naçar*¹⁷ “çaresiz, aciz” (Grunina, 2005: 262) kelimesi de olumsuz bir çağrışıma sahiptir. Türkiye Türkçesinde *cinsilatif*, “güzel cins” olumlu anlama sahipken, *eksik etek*, *saçı uzun akli kısa*, *boğaz düşmanı* olumsuz çağrışımlara sahiptir. Rusçada kadınlar için kullanılan *nejny pol* “müsfik, nazik cins”, *prekrasnny pol* “çok güzel, fevkalade cins”, *luçşaya polovinaroda çeloveçeskogo* “insanoğlunun en iyi yarısı (ironik bir ifadedir)” olumlu çağrışıma sahipken, *slabyy pol* “zayıf, güçsüz cins” (Birih, 2001: 78) olumsuz çağrışıma sahiptir.

Batıda olduğu gibi bizim de bir ayrıma gitmemiz gerektiğini belirten Hayriye Bilginer: “Yunus Emre’nin ölümü, ‘*ecel şerbetini içmek*’ şeklinde ifade etmesiyle, ‘*etnik temizlik*’” gibi ifadelerin farklı olduklarını; bunlardan birincisine “güzel adlandırma”, diğerine “örtmece” (Bilginer, 2001: 445) denilebileceğini belirtir. Güzel adlandırma ile kötü adlandırma ayrımını kabul eden Güngör ise, kötü adlandırmayı şöyle tanımlamaktadır: “Kötü adlandırma (dysphemism): Dilde varlıkların (hayvan, eşya, insan vb.) ve hastalık adlarıyla ilgili olarak yukarıda verdiğimiz örneklerin tam tersine bir de kötü adlandırma vardır. Dünyanın birçok ülkesinde çocuklara ad konurken beğenilen, sevilen ad koyma eğilimi varken kimi ülkelerde güzel adların kötü ruhların ilgisini çektiğine inanılmaktadır. Bu nedenle çocuklara güzel ad vermek yerine şeytanların, kötülük ruhlarının onlar için bir tehlike olmayacakları döneme kadar *domuz*, *yaramaz* gibi isimler verilmektedir. Tüm bu kötü adlandırmalar tabuya dayalı, kötülük ruhlarının şahsa zarar vermesini engellemeye dayalı adlandırma eğiliminden kaynaklanmaktadır” (Güngör, 2006: 88). Yukarıda Kazakların çocuklarına ad verirken bazı tabulardan hareket ettiklerini söylemiştik. Her ne kadar Kazak Türkleri kötü ruhlardan veya şeytandan korunmak için yapmasa da yaratıcıdan taleplerini ima etmek için çocuklarına farklı isimler verirler. Hiç erkek çocuğu olmayan bir Kazak, kızına / kızlarına erkek adı vererek sonraki çocuğunun erkek olacağına inanmaktadır. Örneğin çocuklarının tamamı kız olan bir ebeveyn, kız çocuğuna *Ulbala* (oğul çocuk), *Ulbolsın* (oğul olsun), *Ulmeken* < ul ma eken (oğul mu acaba), *Ultuvar* (oğul doğar), *Ultuvsın* (oğul doğsun), *Uljan* (oğulcan), *Uldana* (oğul bilgin), *Uljalğas* (oğulla devam etsin) gibi adlardan birini verir. Kazak Türkleri, Türkiye Türklerinde olduğu gibi, bazen de tabunun dayatması ile hoş olmayacak adlar vererek çocuklarını kötülüklerden koruduklarına inanırlar. Türkiye Türklerinde *Satılmış*, Kazak Türklerinde *Satılğan* (satılmış), *Jamankul* (kötü kul), *Jamankara* (kötü insan), *Karatışkan* (kara sıçan) gibi kötü çağrışım yapan adlar çocuklara verilmektedir. Kötü adlandırmaya en çarpıcı örneklerden biri de Rusların, başta Müslümanlara daha sonra Rus olmayanlara ve Hristiyan olmayan diğer

¹⁷ Kazakça kadın - eş anlamında kullanılan *zayıp* (*naçar* ile eş anlamlıdır) kelimesi, Arapça *zayıf* kelimesinden gelir ve *aciz*, *çaresiz*, *güçsüz* anlamındadır. Bu kelime Kazak Türkçesinde önce örtmece olmuş ve kötü adlandırma amacıyla kullanılmıştır. Zamanla bu örtmece, olumlu çağrışıma sahip olmuş ve asıl anlamından sıyrılarak kadın - eş yerine kullanılmaya başlanmıştır. Türkmen Türkçesinde de kadın - eş anlamında *zayıp* kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir (Grunina, 2005: 274).

insanlara verdikleri *mambet* (erkekler için) / *mambetka* (bayanlar için) < mambet + ka¹⁸ adır. Müslümanların peygamberi Hz. Muhammed'in adından bozulma bir ad olan *mambet* adı kaba, cahil, bilgisiz, köylü, aşağılık insan anlamında kullanılan bir kötü adlandırmadır.¹⁹ Türkiye Türkleri arasında karşı tarafa küfretmek, muhatabı aşağılamak veya dışlamak için *Moskof*, *Ermeni dölü*, *Yunan tohumu* gibi adlandırmalar da kullanılmaktadır. Sovyet Döneminde Kazak Türkleri, muhtemelen, çocuklarını uğursuzluktan korumak için onlara kötü bir çağrışım olsun diye *Orısbay* "Rusbay" adını vermişlerdir. Ruslar için yine *ağa ult* "ağabey millet", *ulı orıs halkı* "ulu Rus halkı", *Oreke* "Rus-ağa" örtmecelerini kullanan Kazak Türkleri, daha sonra *kökköz* (mavi göz) ve *akkulak* (beyaz kulak)²⁰ kötü adlandırmalarını kullanmaya başlamıştır. Yine Ruslar için eskiden Kazak Türkleri arasında bir bakıma kötü adlandırma örneği sayılabilecek *şulğauşı*²¹ örtmeci kullanılmakta idi. Kazak Türkleri yeri geldiğinde *ağa ult* diyerek yücelttikleri halkı bazen de *şulğauşı* diyerek aşağılama yolunu seçmiştir. Benzer şekilde Türkiye'de kullanılan *anladıysam Arap olayım*, *Arap saçına döndü*, *Olaya Fransız kaldım* ifadeleri başka milletten olan insanlara dönük kötü adlandırma örnekleridir.

Üstüner, insanın algısını olumsuz yönde etkilemek için oluşturulmuş olan örtmeceye *kötü adlandırma* yerine *gizli örtmece* adını verir. Ona göre, gizli ve aldatıcı bir amaç güttüğü için bu tür örtük kullanımlar gizli adlandırmadır ve aldatma ön plandadır. Bu tür örtmecelerde asıl amaç karşı tarafı yanıltmaktır. "Örtmece ifadelerin bir kısmında toplumca benimsenmeyen bazı nesne, kavram veya davranışları karşılayan sözcüklerin yerine başka sözcükler kullanılırken insanları aldatma amacı ön plandadır" (Üstüner, 2009: 169). Örneğin Irak'ı ve Afganistan'ı işgal eden Amerika, Irak'a özgürlük (freedom of Irak) ve Afganistan'a özgürlük (freedom of Afganistan) sloganı ile dünyayı ikna etmiştir. "Bosna savaşı sırasında Boşnaklara uygulanan katliam / soykırım Sırplar tarafından *etnik temizlik* olarak adlandırılmıştır" (Bilginer,

¹⁸ Rusçada -ka eki isme eklenerek dişilik ifadesi katar.

¹⁹ Bu tür aşağılayıcı örtük kullanımlar neredeyse bütün Batı kültüründe olmuştur. Müslümanlığı çağırıştırıcı fonetik değişimlerle oluşturulan bu tür kötü adlandırmalarla ilgili olarak Kerim Demirci önemli bilgiler vermektedir; "Ses bakımından Muhammed kelimesini çağırştıran, anlamca da düşmanlığı ifade edebilen kelimeler Muhammed sözcüğünün yerine kullanılmıştır. Orta Çağda kullanılan Mahounde 'şeytan', 'sahte tanrı', 'sahte peygamber', 'canavar' anlamındadır ve fonetik olarak Hz. Muhammed'i çağırştırarak Müslümanlara hakaret etmek için kullanılan bir karakterdir. Mahound kelimesinin dışında ve muhtemelen bu kelimenin türediği ve onunla aynı anlamı taşıyan *mawmet* ve *mawmetrie* kelimelerinin kullanımı da 1205'lere kadar gider" (Demirci, 2008: 29-30).

²⁰ *Ak* (Rusça bely / belaya) sözü, 1917-1923 yıllarında Rusya'da bolşevik ideolojisine karşı ortaya çıkan ihtilal karşıtı Beyaz Hareket (Beloye dvijeniye), Beyaz Ordu (Belaya armiya) mensubu demektir. *Kulak* ise Kazak Türkçesine Rusçadan girmiş bir kelime olup Büyük Rus İhtilali'ne kadar Rusya'da var olan zengin köylü, tarımcı anlamında bir kelimedir. Bu kelime Kazak Türkçesindeki organ adı olan *kulak* ile karıştırılmamalıdır. Bu örtmece, Kazak Türkçesinin *ak* kelimesi ile Rusçanın *kulak* kelimesinin birleşiminden oluşmasıyla dikkat çekmektedir.

²¹ *Şulğau*, Kazak Türkçesinde sarma veya dolama şeklindeki çorap yerine kullanılan bez demektir. Ruslar eskiden ayaklarını soğuktan korumak için çizmeyi giymeden önce bir bez parçası ile sararlardı. Zamanla bu bez parçasını çıkarmaz ve yıkamaz oldular. Böyle olunca da ayakları pis kokmaya başladı. İşte Kazak Türkleri Slav ırkından olan ve ayağı kokan bu insanlara bu adı vermişlerdir. Olumsuz bir çağrışıma sahip olan *şulğau* sözü böylece kötü adlandırmaya bir örnek teşkil etmiştir.

2001: 443). “*Faiz yerine kâr payı veya gecikme zammı; zamma, fiyat ayarlaması* denmesi gibi ticari alanda tüketicuyu uzaklaştırmamak, ürkütmemek veya *savaş yerine barış harekâtı* demek gibi, gerçek iletiyi örten veya aldatmak amacıyla kullanılan sözcük veya sözler gizli euphemism örnekleridir” (Üstüner, 2009: 169).

Üstüner’e göre, bu tür örtmecelerin kötü örtmece olarak adlandırılması pek tutarlı sayılmaz; “kötü adlandırma” terimi, bir bakıma güzel adlandırma teriminin de bütün örtülü ifadeleri kapsayacak, uygun bir terim olmamasından kaynaklanmaktadır. Yanıltma ve aldatma amacı taşıyan örtülü ifadelerin “güzel” diye nitelendirilmesi bu isimlendirmeye karşı bir şüphe doğurmaktadır (Üstüner, 2009: 175). Kötü adlandırma terimini kullanan araştırmacılardan biri olan Demirci de: “İyi adlandırmayı örtmece kabul ettiğimizde kötü adlandırmayı da örtmece kabul etmek gerekir. Birinde adlandırmanın yönü pozitif, müspet, iyi iken ötekinde negatif, menfî, kötüdür. Kötü adlandırma durumunda bir anlamda örtmece ve küfür ilgisi de ortaya çıkar. Bir tür aşağılama, küçük düşürme ve sözlü saldırı diyebileceğimiz bu tarz örtmeceler dinî inanışlar ve onların taraftarları ile de bağlantılı olabilir. Bilindiği gibi dinler arasında kendi inancını paylaşmayan taraf *kâfir* (infidel) olarak adlandırılır. Bu nedenle kendi dininden olmayan kâfirlere dolaylı olarak küfretme yollarından biri de örtmeceli kullanımlardır. İngilizcede *swearing* kelimesiyle ifade edilen küfrün Arapçada örtme ve gizleme anlamına da gelmesi ilgi çekicidir” (Demirci, 2008: 29) demektedir.

Bu iki tür örtmecenin sınırını çizmek bazen zordur. Bu nedenle bazı araştırmacılar, ikisini birden *neoloigism*²² adı altında *x-phemism* diye adlandırırlar. Kröll, bu konuda şöyle der: “Güzel adlandırma (euphemism) ile kötü adlandırma (dysphemism) arasındaki sınır bazen bulanıktır. Bu nedenle bazen güzel adlandırma kötü, kötü adlandırma güzel adlandırma olabilir”²³ (Kröll, 1984: 12).

4. Örtmece Mecaz İlişkisi:

Farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte bütün araştırmacıların ortak kanısı örtmecenin, “bir şeyin yerine kullanılan başka şey” olduğu yönündedir. Bir söz veya söz dizimi, eğer toplum tarafından hoş karşılanmayan bir durumun örtük anlatılması amacıyla oluşturulmuşsa bu durum örtmece olarak kabul edilmektedir. Yukarıda, Yunanca bir kelime olan *euphemism*in “bir şeyin güzel bir adla verilmesi” olduğunu belirttik. Durum böyle olmakla birlikte örtmece bazen

²² Neologism Yunanca *véo-*, *néo-*, “yeni”, ve *λόγος*, *lógos*, “söz”, “söylem” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş ve ‘yeni icat edilmiş, henüz yaygınlık kazanmamış terim, kavram veya söz’ anlamındadır.

²³ Şu ifadelerin üçü de, “Fransızca *faire un bras d’honneur*, İtalyanca *fare l’ombrello* ve İspanyolca *hacer un corte de mangas*” yaklaşık olarak “birine parmak vermek / atmak” veya “birine parmakla v işareti yapmak” anlamına gelir. Bu üç ifade iyi adlandırma mı kötü adlandırma mı belli olmaz. Bağlam önemlidir. Kullanım yerine göre bazen iyi, bazen kötü adlandırma olabilir (Kröll, 1984: 12).

mecazi anlatımlar ile karıştırılmaktadır. Hatta “Örtmece bir mecaz mıdır?” sorusu hep sorulmaktadır. Mecazlı kullanımların en sık rastlandığı deyimlerin de örtmece olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Mecaz ile ilgili çok önemli bir çalışma yapan Lakoff ve Johnson²⁴, hayatın her anında mecaz olduğunu ve mecazla birlikte yaşadığımızı belirtir. Bu yönden bakarsak aslında örtmece de bir mecazdır denebilir. Bu nedenle bazı araştırmacıların verdiği örneklerin örtmece mi yoksa mecaz mı olduğu ayırt edilememektedir. Ancak bilinmesi gereken en önemli nokta, mecazın, *tabu* veya *toplumsal baskı* sonucu ortaya çıkmadığı gerçeğidir. En kısa tabirle ‘aslında her örtmece bir mecazdır, ancak her mecaz bir örtmece değildir’ denebilir. Bolinger, “iyi ve kötü adlandırma (euphemism-dysphemism), mecaz adlandırmalardır veya en azından mecazın özel bir durumu olarak kabul edilebilir” (Bolinger, 1982: 149) diyerek mecaz ile örtmece ilişkisine dikkat çeker. Pfaff ve Gibbs’e göre, benzer bir yaklaşımla örtmece nasıl ele alınıyorsa mecaz da öyle ele alınabilir. “Tıpkı mecazlarda olduğu gibi örtmece de (güzel adlandırma-kötü adlandırma) kavramsal ağın birer parçasıdır” (Pfaff ve Gibbs, 1997: 72).

Örtmece birçok sosyal işlevi yerine getirir. Bu yönüyle mecazdan ayrılır. Asıl işlevleri istenmeyen bir nesneyi veya istenmeyen nesne adının kullanımını gizlemektir” (Domínguez, 2005: 12). Bu açıdan bakıldığında, mecazın, benzetme amacı gütmeyen bir şeyin yerine başka bir şeyi kullanma ilkesine karşın, örtmece de şu amaçlar güdüldür: 1. Nazik olmak için: Tuvalet adı yerine Türkiye Türkçesinde yüznumara, 00, WC, ayakyolu, abdesthane, memişhane; Kazak Türkçesinde darethana, ajethana; *öldü* demek yerine *jan tapsırdı*, *kaytı boldı* denir. Kazak Türkçesinde fahişelik için *jeñil jüris* “hafif yürüyüş”, fahişe, hayat kadını, hafif kadın için *jeñil jüristi boyjetken* “hafif yürüyüşlü kız, kötü yola düşen (kız)”, *jeñil jüristi äyel* “hafif yürüyüşlü kadın”, *jezökşe* “jez ‘bakır’ + ökşe ‘ökçe’”, *tüñgi köbelek* “gece kelebeği”. Rusçada *jenşina legkogo povedeniya* “hafifmeşrep kadın” (*jenşina* “kadın”, *legkiy* “hafif”, *povedenye* “hareket, hareket tarzı, görgü”). 2. Bir işteki saygınlığı veya itibarı göstermek için: İspanyolca garson için *camarero*, başgarson için *maitre*, hostes için *flying assistant* (uçuş asistanı); Türkçe hostes için *kabin görevlisi*, çöpçü için *temizlik işçisi*, inşaat işçisi için *yapı ustası*, kapıcı için *apartman görevlisi*, otel temizlikçisi için *kat görevlisi* denir. 3. Uygunsuz konuşmaya neden olmamak için: *ırza geçmek* veya tecavüz yerine *taciz etmek*, anüs veya makat²⁵ yerine *yumurta kapıya dayanınca*, kalça yerine *kıç*, *kaba et*, *basen*. 4. Hastalıktan mustarip olanları rahatlatmak veya taltif etmek için: Kanser yerine *amansız hastalık*, öldü yerine *ex oldu*; Kazak Türkçesinde *kempir* “yaşlı kadın” yerine *şal*, “yaşlı erkek” yerine *aksakal*, *kariya*, *kart* (kadın-erkek), *ülken kisi* “yaşlı kişi”(kadın-erkek), *auru* (hasta) yerine *naukas*, *sırkat*, görme engellisi için *zağip*,

²⁴ Lakoff ve Johnson (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago UP.

²⁵ Dikkat edilirse bu açıklamada bile beden bölümü için örtmeceye başvurulmuştur.

zağip jan, Hakas Türkçesinde *kinek* “sakat” yerine *agırığ* “hasta” ya da *çitpes* “yetersiz”, *xarax çox* “kör” yerine *körbes* “görmeyen”, *xarax otı çox* “gözü ateşsiz” (Killi, 2006: 61). 5. Ölüm başta olmak üzere acı verici her konuyu hafifletmek için: Kazak Türkçesinde, *mänği uykığa ketuv* “ebedi uykuya dalmak”, *düniyemen koştasuv* “dünya ile vedalaşmak”, *soñğı saparğa attanuv* “son yolculuğa çıkmak”; İngilizcede, *sleep in the Lord* ‘tanrıda uyumak’ veya *give up the ghost* ‘ruhu teslim etmek’. Rusçada *otdavvat / otdat Bogu duşu* “Tanrı’ya canını vermek”, *opoçit / poçit v Boze (v Boge)* “Tanrı’da uyumak”, *uhodit / uyti na nivu Bojiyu* “Tanrı’nın tarlasına gitmek” (Birih, 2001: 256-257). 6. Politik nezaketi ve doğruluğu göstermek için örneğin: Haddini aşın veya çok ileri gittin demek yerine *maksadı aştın*; kötü konuştun, yalan söyledin yerine *talihsiz bir açıklama yaptın*, uygunsuz söz ve davranış için *bunu sana yakıştırmadım*. 7. Etnik veya dinî ayrımcılıktan kaçınmak için örneğin: İspanyolca *negır* “zenci” için *subsaharino* (Afrika kökenli), Amerika’da *black* “kara” veya negro “zenci” için *Afro-Amerikan* veya *non-white* “beyaz olmayan”, *Redskin* “Kızılderili” yerine *Amerindian* “Amerikan-Indian”, *Native American* “yerli Amerikalı”, Türkiye’de *Çingene* yerine *esmer vatandaş* veya *Roman* denmektedir. 8. Pis, korkunç ve tehlikeli yerler için: İngilizcede mezarlık anlamında *graveyard* –mezar bahçesi yerine *Churchyard* “kilisebahçesi”²⁶ örtmecesi kullanılır. Kazak Türkçesinde Arapça *zyr* kökünden gelen ve *ziyaret etmek* fiilinden türeyen *mezar* için *ziyarat*, mezarlık için *mazarat* “ziyaret edilen yer” kullanılmaktadır. Amerika’da, Kızılderililerin genelevi (brothel) için *The Chayen Social Club* (Şayen Sosyal Klüp), Türkiye’de kadın çalıştıran yerlere *genelev*, *umumhane*; fahişe veya orospu yerine *hayat kadını* denmektedir. Türkiye Türkçesindeki benzer bir kullanım Rusçada da vardır. Rusçada genelev anlamında *publiçny dom* “halk evi” örtmecesi kullanılır.

5. Örtmece Yapma Yolları

Örtmece yapmada başvurulan yollardan biri kelimenin veya kavramın semantik yönünü ve anlam alanını değiştirmektir. “Örtmece sözler anlam açısından da; zıt anlam, ayrıştırma, daha küçük gösterme, mecaz, bir şeyi belirli özelliği ile isimlendirme, benzetme, ima etme, çıkartma, kinaye, abartma, ayrıntıyı öne çıkarma gibi başlıklar altında sınıflandırılırlar” (Güngör, 2006: 87).²⁷

²⁶ Rusçada eski mezarlık, kabristan anlamında kullanılan kelimelerden biri de *pogost*’tur. Eski Rusya’da ticaretin gelişmesiyle toplu ticaret yerleri, sanayi eşyaları değiş tokuş yerleri kurularak, oralara avcılar ve orman balcılığı yapanlar gezmek ve ticaret için giderlerdi. Bu yerler zamanla ‘pogost’ adını aldı. Daha sonra Hristiyanlığın kabul edilmesiyle söz konusu köy pazar yerlerinde Hristiyan tapınakları yapılarak ‘pogost’ kelimesine köy kilisesinin bulunduğu yer anlamı yüklendi. Kilise yakınlarında cenazeler defnedildiği için pogost kelimesi zamanla mezarlık anlamını kazandı (Gorbaceviç, 2003: 209).

²⁷ Ayrıca bk. (Demirci, 2008: 30).

Warren ise örtmecenin oluşumu için dört yoldan bahseder. Bu dört yol da alt bölümlere ayrılır. Warren bu dört yolu şöyle verir: 1. Kelime yapımı şeklinde; birleşik kelime yaparak, türetme yoluyla, karıştırma yaparak, baş harflerle, yansıma seslerle; 2. Fonetik değişimlerle; tersten okuma, ritmik slang, fonemik değişim, kısaltma; 3. ödünçleme; 4. Semantik yenileşme (Warren, 1992: 128).

Adil Ahmedov, *Türki Tilderindeki Tabu men Evfemizmler* adlı eserinde evfemizmlerin yapılma yollarını; “evfemistik metaforlar, evfemistik mecaz-ı mürseller, ironi, evfemistik eğretileme, sözcük gruplarından oluşan evfemizmler, zamirlerden oluşan evfemizmler, evfemizm oluşturan başka tesirler, deformasyon, üç nokta, alıntı kelimeler, elipsler (kelimenin hecelerinin yerine noktalar), saygı ifadesinden doğan evfemizmler” başlıkları altında ele alır” (Ahmedov, 1995: 11).

Örtmece yapmada en çok başvurulan yollardan biri de morfolojik veya yapısal değiştirmelerdir. Bu değişimler elbette semantik değişimle de paralellik göstermektedir. Biçimsel yollarla yapılan örtmecelerden bazıları şunlardır: 1. Birleştirme: *ahan* / *akan* < *ak* + *mağanbet*²⁸ “içki”, *akjorğa* (beyaz yorga, rahvan) “içki”, *akkaynar* (beyaz pınar, kaynak) “şampanya, üzüm şarabı”, *balsıra* (bal + bira) “hububat, patates gibi gıda maddelerinin kullanılmasıyla yapılan alkollü içki”; *jezökşe* < *jez ökşe* (jez ‘bakır’ + ökşe ‘ökçe’) “hayat kadını”, Türkiye Türkçesinde, sıkma baş (tesettürlü kadın), çember sakal (hacı sakallı adam). 2. Türetme: *attanuv* “ölmek”, *sarkıntılık*, *kirletilmek* “tecavüze uğramak”. 3. Yansıma sözcük: Uygur Türkçesinde dedikodu için *miş miş parañ* (SUY, 1989: 93); Tatar Türkçesinde dedikodu yapmak anlamında *avız çaykarga* “ağız çalkalamak”, Türkiye Türkçesinde laga luga yapmak “kafa tutmak”, tın tın kafa “boş kafa”. 4. Kısaltma, Kazak Türkçesinde *Oreke* / *Orekeñ* < *Oris äke* “Rus kardeş”, Türkiye Türkçesinde gerzek < geri zekalı, mankafa < manyak kafalı, emo < emotional “aşırı duygusal genç”. 5. Silme: Kazak Türkçesinde *şeşenØ* “anani”, *äkeñ Ø* “babanı ...”, Türkiye Türkçesinde ananı avradını Ø, ulan senin gelmişini geçmişini Ø, yakalarsam Ø, vay anasını Ø sayın seyirciler. 6. Sözcüklerin baş harflerinden oluşturma: O çocuğu (onun bunun çocuğu), gz < geri zekalı > gerzek, İngilizce f words (küfür söz); 7. ödünçleme: İngilizceden *obez* “şişam”, otistik “öğrenme / konuşma engellisi”, spastik “hareket engellisi”, rehabilitasyon merkezi “akıl hastanesi”, mouce “fare”; Kazak Türkçesinde “bilgisayar dilinde *tışkan* “fare” yerine Rusça *mışka* “fare”; *kurnaz*, *adi*, *şerefsiz* anlamında Rusçadan alınan *şakal* (çakal) kelimesi; 8. fonetik benzerlik: Rusçanın fonetik yapısına

²⁸ Alkollü içki, vodka için Kazak Türkçesinde kullanılan *arak* kelimesinin yerine *akmağanbet* (Hak Muhammed - erkek ismi), *ahan*, *akan* (muhtemelen *akmağanbet* isminin kısaltılmış şekilleridir). *Eger üy iyesi jomartlık tanıtıp “akmağanbet” aldursa, eki-üş bötelkesin mise tutpaydı jarıktık* (Aykın Gazetesi, Sabırbek Oljabay, Jezde konak, 23.10.2010) “Ev sahibi cömertlik yapıp içki aldırıldığında, iki-üç şişeye bile bana mısın demiyor mübarek.”

benzeyen bir soyadı olan *Buketov* < *bokköt* < bok + köt. 9. Noktalama: O. çocuğu, b.k, s.ç.t. batırdı, ib.e. 10. Kinaye / ima: Kazak Türkçesinde *sözge keluv* (söze gelmek) “tartışmak, anlaşılamamak”, *til tiygizuv* (dil değdirmek) “sövmek”, *tili tiyuv* “dili değmek” “hakaret etmek”, *it terisin basına kaptav* (köpek derisini kafasına geçirmek) “sövmek, hakaret etmek”, *avzına ak it kirip, kök it şığuv* (ağızına beyaz köpek girip, siyah köpek çıkmak) “küfretmek, hakaret etmek, sövmek”. “Ruşçada kaba bir şekilde sövmek, kovmak anlamında *posilat / poslat podalşe* (uzağa göndermek)” (Birih, 2001: 216) örtmecesi kullanılır. Uygur Türkçesinde ise kovmak, defetmek anlamında *kägöz atka miñgüzümäk* “kâğıt ata bindirmek” kullanılır; 11. dolaylama: Kazak Türkçesinde hamile kadın için kullanılmakta olan *ayağı avır* “ayağı ağır”, Hakas Türkçesinde *azaxxa aar* (ayağı ağır) (Killi, 2006: 60), Kazak Türkçesinde *yeki kabat* “iki kat”, *jükti* “yükü”, “Türkmen Türkçesinde *göwreli*”²⁹ (Grunina, 2005: 254), Başkurt Türkçesinde *aur ayaklı* “ağır ayaklı”, *buyında bulğan* “boyunda, üzerinde olan”, *yöklö* “yükü”, *aurılı* “ağırılı” (Uraksin, 1996: 45), Tuva Türkçesinde hamile için *ijinnig* “karınlı”, *dakpırlıg* “katlı” (TSTY, 2003: 382), Rus dilinde hamile anlamında *v polojenii* “durumda” (*polojenie* “durum, vaziyet”). Ayrıca Tuva Türkçesinde hamile kalmak anlamında kullanılan *dakpırlanır* “katlanmak”, *adaa* “adak-bışkaa” *aartaar* “ayağı ağırlamak” (TSTY, 2003: 41), Kazak Türkçesinde hamilelik için ayrıca *bala köteruv* “çocuk yükseltmek”, *perzent köteruv* “çocuk yükseltmek”, *kursak köteruv* “kursak, karın yükseltmek”, *ayağı aurlav* “ayağı ağırlaşmak” ifadeleri de dolaylı anlatıma örnek teşkil eder. Kazak Türkçesinde dolaylayarak kullanılan bazı örtmeceler de şunlardır: *kırğiy kabak boluv* (kırğiy - bozdoğan, kabak - göz kapağı, boluv - olmak) “kavgalı, küs olmak”; *kabağın şıtuv* “kaşlarını çatmak, kızmak”; *kabağı katıñkı* (kaşları çatık) “asık yüzü, çatık kaşlı”; *kabağı jibimev* (kaşları yumuşamamak) “hoşnut olmamak, memnun olmamak”; *yeki iyıñınan dem aluv* (iki omzundan nefes almak) “öfkelenmek, burnundan solumak”; *könjilge aluv* (gönle almak) “darılmak”; *kabağınan kar javuv* (göz kapaklarından kar yağmak) “sinirlenmek, hiddetlenmek, sinir küpü olmak”. Başkurt Türkçesinde ise *kabağına karış kar yauğanday* (göz kapaklarına bir karış kar yağmış gibi) “sinirden yüzü değişmiş insanlar için söylenir” (Uraksin, 1996: 170). Kazak Türkçesinde *tabanıñdı jaltırat* (tabanını parlat), *tayıp tur* (kay, git) “git, defol” anlamında kullanılırken, benzer şekilde Başkurt Türkçesinde de *taban yaltıratu* (taban parlatmak) “kaçıp gitmek” (Uraksin, 1996: 222) örtmecesi kullanılır. Buna benzer kullanımlar Türkiye Türkçesinde de mevcuttur: tabanları yağlamak (kaçmak), yaylanıp gitmek (defolup gitmek).

Örtmecenin dolaylı anlatım alanında en ilginç olanlarından biri de Ruşçada hayat kadınları için kullanılmaktadır: Fahişe anlamında *prostigospodi* (*prosti* “affet, başışla, *gospodi*

²⁹ Muhtemelen *göwrüm* (hacim, büyüklük, irilik) sözünden türetilmiş hacimli anlamında bir örtmecedir.

“Tanrı” - tanrının affına sığınan / muhtaç)’dir.³⁰ Bu bağlamda Gorbaçeviç, N. Katerli’nin, Sennaya ploşşad hikâyesinden şu örneği verir: “*Natalya İvanovna v tot veçer strogo predupredila sıyna, çto ne dopustit ego vstreçatsya s jenşşinami legkogo povedenya.. (Sıyn) uşel, a nautro yavilsya vmeste so svozey prostigospodi..* “Natalya İvanovna o akşam oğluna hafifmeşrep kadınlarla buluşmasına göz yummayacağını söyleyerek sıkı sıkı uyardı.. (Oğlu) gitti, sabahleyin ise fahişe ile geldi..” (Gorbaçeviç, 2003: 384). İngilizce yalan anlamında *economic with words* (sözde ekonomik olmak), zarar etmek anlamında *negative increase* (geriye yükseliş), hizmetçi anlamında kullanılan *home assistant* (ev asistanı) ifadeleri dolaylayıcı örtmece örnekleridir.

6. Örtmecenin Değişebilirliği Değişemezliği

Örtmece sözlerin belirgin bir özelliği de zaman içinde değişime uğramalarıdır. Yukarıda dilin değişebilirliğinden bahsetmiştik. Dil değiştiğine göre örtmece de değişebilmektedir. Bu değişim aslında toplumun tabu algısına bağlıdır. Daha önce tabu sayılan bir olgu tabu olmaktan çıkabildiği gibi tabuyu yumuşatmak için kullanılan örtmece de tekrar tabu hâline gelebilmektedir. “Örtmece amacıyla oluşturulan sözcükler, bir müddet sonra yerine kullanıldıkları sözcüğün anlamını taşımaya başlar ve yeni bir örtme işlemine ihtiyaç duyulur. Genel dilde yaygın ve yerleşik bir anlam kazandıktan sonra örtmece vasıfları kaybolur ve insanlar bunların yerlerine yeni sözcükler oluşturmaya başlarlar” (Üstüner, 2009: 173). Örtmecenin değişim boyutunu Söylemez (1993), şöyle izah eder: “Tiksindirici veya hoş olmayan ve bir düşünce için kullanılan güzel söyleme, geçici bir süre etkili olur. Çok geçmeden güzel söylem, kendisini selefinden uzaklaştıran bu ayıbı sahiplenir” (Söylemez, 1993: 42). Kesin tabu olan cinsellikle ve ölümlle ilgili güzel adlandırmaların çok olması, bunların sıkça değiştiklerini ve insanların bilinenlerden farklı yeni örtmece sözler oluşturduklarını gösterir. Bu konuda Demirci şöyle der: “Türkçe, *sakat* kelimesi yerine örtmeceli kullanım olan *özürlü* kelimesi zamanla *sakat* kelimesinden daha aşağılayıcı kullanım kazanmıştır. Bunun yerine yeni bir örtmece olan *engelli* kelimesi kullanılmaya başlanmıştır” (Demirci, 2008: 33). Ruslar için Kazaklar önce *Orıs* adını, sonra *ağa ult* (ulu orıs halkı) güzel adlandırmasını, daha sonra da *Oreke* örtmecelerini kullanmışlardır. Bugün ise kötü adlandırma yaparak *Orıs* adı yerine *kökköz* veya *akkulak* örtmecelerini kullanmaktadırlar. Eskiden³¹ Rusçada Müslümanlar için *Musulmanin* kullanılıyordu. Zamanla Rus olmayan Türk ve Müslümanları aşağılamak için bu

³⁰ Bu örtmece fahişenin kendi kendini adlandırması değil de ondan bahseden birinin günahattan korunmak için kullandığı bir örtmece olabilir. Fahişe olan kadının adını söylememek için *tanrım beni affet* anlamında kullanıma girmiş olabilir. Zamanla bu örtmece o mesleği yapan kadına verilmeye başlanmıştır denebilir.

³¹ *Müsülmanin*, Müslümanlar için Rusçada hâlen kullanılan ve olumsuz ifade içermeyen bir adlandırmadır.

sözün bozulması ile oluşturulan *basurmanin*³² örtmececi (kötü adlandırma) kullanılmaya başlanmış, zamanla bu örtmece de kullanım dışı kalmıştır. Bugün bunun yerine aynı insanlar için kaba, cahil, yabancı anlamında kullanılan *mambet / mambetka* < Muhammedî örtmececi (kötü adlandırma) kullanılmaktadır.

Kazak Türkçesindeki *zayıp* kelimesi Arapça *zayıf* kelimesinden gelir ve *aciz*, *çaresiz*, *güçsüz* anlamındadır. Muhtemeldir ki bu kelime Kazak Türkçesinde önce kötü adlandırma amacıyla kullanılmıştır. Yani kadının zayıflığına işaret eden bu kelime tercih edilmiştir denebilir. Ancak zamanla bu kelime örtmece anlamından sıyrılarak olumlu çağrışıma sahip olmuş, anlam değiştirmiş ve kadın için eş yerine kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye Türkçesinde *engelli*, *özürlü* kelimelerinin karşılığı olan Kazak Türkçesindeki *mümkünşiligi* *şektevli jan* “imkânları kısıtlı insan”, aynı yapıdaki Rusçada *çelovek s ograniçennoy vozmojnostyu* bu bağlamda değerlendirilebilir. Kazak Türkçesinde sağır anlamına gelen *sanırav* kelimesi yerine, *kulağı avır jan*, *kulağı avır estiytin jan* “kulağı ağır işiten, işitme engellisi”, Hakas Türkçesinde ise *tunıx* yerine “*ışpes* “duymayan” ve *aar ıster* “ağır işiten”, *xarax otı çox* “gözü ateşsiz” (Killi, 2006: 61) örtmeceleri kullanılmaktadır. Benzer şekilde Uygur Türkçesinde *kuliği eğir* “kulağı ağır” (SUY, 1989: 96); Başkurt Türkçesinde *katı kolak* (kulakka katı) “katı kulak, kulağa katı” (Uraksin, 1996: 181) örtmeceleri tercih edilmiştir. Kazak Türkçesinde kör anlamına gelen *sokır* kelimesi yerine *zağıp*, *zağıp jan* “görme engellisi”, *suv karañğı* “tamamen kör” örtmeceleri tercih edilmiştir. *Suv karañğı* “tamamen kör” anlamına gelmektedir. M. Sündetov, bu örtmeceye örnek teşkil edecek *Eskeksiz* adlı eserinde şöyle bir cümle kullanır: *Iksan onunı suv karañğı ekenin endi ğana aňdad* (İhsan, onun tamamen kör olduğunu şimdi anladı). Bu alıntıyı aktaran Nurmağambetov, *suv* kelimesinin Yakutça’da *suy* ‘tamamen’; Moğolca’da *suu* ‘tamamen’, Tunguz-Mançur dillerinde *çuu* ‘çok’ anlamında kullanıldığını ve Kazakça’daki *suv jaña* ‘çok yeni’ ifadesinde varlığını koruduğunu belirtmektedir. Nurmağambetov yine ifadedeki ikinci kelime olan *karañğı* kelimesinin, Moğolca’da *haragüy*, Kalmukça’da *haran uça* şekillerinde bulunduğunu ve kör anlamını ifade ettiğini belirtmektedir (Nurmağambetov, 1994: 165).

Örtmece sözcüklerin sürekli değişmesi, söz varlığı açısından dilin yeni sözcüklerle zenginleşmesini, mevcut sözcüklere yeni anlamlar yüklendiği için dilde eş anlamlı sözcüklerin oluşmasını ve “sözcüklerin çok anlamlı özelliğe kavuşmasını” (Güngör, 2006: 81)

³² Uşakov’un hazırladığı Büyük Modern Rusça Açıklamalı Sözlük’te (Boşoy tolkoviy slovar sovremennogo russkogo yazıkı, 2000), *basurman* ve *basurmanin* şekilleri verilmiş olup açıklama şöyledir: Muhammed dininde olanlara olumsuz anlamda kullanılan (başlangıçta Tatarlara) ayrıca genel olarak başka dinde olanlara yani kâfir anlamında ve başka memleketten olanlara söylenen küfürlü söz. Bunun dışında başka sözlüklerdeki bu bağlamda *basurmanka* ve *basurmanşşına* (basurman kadın) dişi şekli verilmiş olup eş anlamlı kelimeler / sinonimler denmekte ve şu anlamlara geldiği belirtilmektedir: utanmaz, küstah, kâfir, arsız, yüz karası.

sağlamaktadır. Belli bir kavram veya durumu karşılayan örtmece sözcüklerin değişmeleri dolayısıyla dilin söz dağarcığı üzerindeki etkilerini Ahmedov, “Tabu ve evfemizmler, bir dilin sözcük dağarcığını leksikolojik ve semantik açıdan geliştirir. Bunlar sözcüklerin anlamlarını değiştirerek kullanılmalarını sağlarlar. Evfemistik amaçla yumuşatılan ifadeler, kendi ilk anlamlarından çıkıp son anlamlarını kazanmış olurlar. Böylece tabu ve evfemizmler eş anlamlı ve eş sesli ifadelerin zenginleşmesini, yeni anlamların oluşmasını sağlarlar” (Ahmedov, 1995: 172) sözleriyle değerlendirmektedir.

Ahad Üstüner, örtmecedeki değişimin kaçınılmaz olduğuna ve dili zenginleştirdiğine dikkat çektikten sonra sözlükçülük açısından olumsuz bir yönü olduğunu da vurgular. “İşte bu değişme ve dili kullananların her zaman görülebilen özgün, kendine has örtmece söz ve sözcükleri dolayısıyla bir dilin bütün örtmece sözcüklerini içeren bir sözlük oluşturmayı imkânsız hâle getirmektedir” (Üstüner, 2009: 173).

Sonuç

Yukarıda görüldüğü üzere, önce birey, sonra toplumun tamamı (istisnalar olabilir) dilin özgürce ve sınırlama olmadan kullanılmasının sakıncalı olduğunu, örtmece sözleri kullanıma sokarak göstermiştir. Dili, toplumsal kurallardan ve bireyin tercihlerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu durum sadece Kazak Türkçesinde veya Türk dilinde değil, bütün dünya dillerinde geçerlidir. Tabu, toplumsal huzur ve bireyin bilinçaltı, dilin sınırlanmasına ve değişmesine neden olmuştur. Dil içinde sınırlamalar sonucunda özel kullanım alanları oluşmuş, bunların içinde ise kötü anlamları iyi ifadelerle karşılayanlara örtmece adı verilmiştir. Örtmeceler başlangıçta güzel adlandırma (euphemisim) için kullanılırken, zamanla kötü adlandırma olarak da kullanıma sokulmuştur.

Bu çalışmada ayrıca, Kazak Türkçesindeki örtmece mantığının bütün Türk lehçelerinde benzer şekilde işlediği, hatta Rusçada olduğu gibi diğer dillerle de paralellik gösterdiği tespit edilmiştir.

Ek-Kazak Türkçesinde Bazı Örtmece İfadeler:

Ölüme ilgili örtmeceler:

ajal kuşuv: ecel kucaklamak, eceli gelmek, ölmek

aktık demi tausıluv: son nefesini vermek, ölmek

bakiylik boluv: ebediyete kavuşmak, ölmek

bul ömirden jürip ketuv: bu hayattan yürüyüp gitmek, ölmek

demi bituv: soluğu tükenmek, ölmek

- demi tausıluv*: soluğu yorulmak, ölmek
- demi üziluv*: soluğu kesilmek, ölmek
- düniye saluv*: dünyayı terk etmek, ölmek
- düniyeden attanuv*: dünyadan yola çıkmak, ölmek
- düniyeden kaytuv*: bu dünyadan öteki dünyaya dönmek, ölmek
- düniyeden ozuv*: dünyadan göçmek, dünyadan uzaklaşmak, ölmek
- düniyeden ötuv*: dünyadan geçmek, dünyadan göçmek, ölmek
- düniyemen koştasuv*: dünya ile vedalaşmak, ölmek
- hal üstinde*: ölüm döşeğinde, ölmek
- jan tapsıruv*: canını teslim etmek, ruhunu teslim etmek, ölmek
- jan täsilim kıluv*: canını teslim etmek, ruhunu teslim etmek, ölmek
- jer kuşuv*: yer, toprak kucaklamak, ölmek
- jürip ketuv*: yürüyüp gitmek, ölmek
- kaytı boluv, kaytuv*: geri dönmek, ölmek
- kaytpas sapar şeguv*: dönülmez sefere çıkmak, ölmek
- kaytpas saparğa ketuv*: dönüşü olmayan yola çıkmak, ölmek
- kelmeske attanuv*: dönüşü olmayan yola çıkmak, ölmek
- kelmeske ketu*: gelmeyecek yere gitmek, ölmek
- köz jumuv*: gözlerini hayata yummak, ölmek
- māñgi uykığa ketuv*: ebedî uykuya dalmak, ölmek
- māñgilik saparğa jürip ketuv*: ebedî yolculuğa gitmek, ölmek
- māñgilikke attanuv*: ebediyete gitmek, ölmek
- māñgilikke köz jumuv*: ebediyen göz yummak, ölmek
- o düniyelik boluv*: öbür dünyaya ait olmak, ölmek
- ömirden ketuv*: ömürden gitme, ölmek
- ömirden ötuv*: hayattan geçmek, ölmek
- ömiri kiyıluv*: hayatını kaybetmek, ölmek
- ömirmen koş aytısu*: hayata veda etmek, ölmek
- ömirmen koştasuv*: ömürle vedalaşmak, ölmek

peyişke attanuv: cennete gitmek, cennetlik olmak, ölmek

soñğı saparğa attanuv: son yolculuğa çıkmak, ölmek

konak: misafir, dünyada misafir

süyek (kemik): cenaze, ölü ölmek

basın jutuv: başını yutmak, öldürmek

basına jetuv: başına yetmek, ulaşmak, öldürmek

közin kurtuv: gözünü yok etmek, öldürmek

tübine jetuv: dibine yetmek, ulaşmak, öldürmek

deneni jerge tapsıruv: naaşı toprağa teslim etmek, gömmek

jerlev: yere vermek, gömmek

mäyitti jerge beruv: naaşı toprağa vermek, gömmek

soñğı saparğa şıǵarıp saluv: son yolculuğuna uğurlamak, gömmek

basına baruv: başına gitmek, ölen birini ziyaret etmek, mezara gitmek

mazarat: ziyaret edilen yer, mezarlık

ziyarat: mezar (Arapça ziyaretten)

Yaş, hastalık ve vücutça engelli olmayla ilgili örtmeceler:

aksakal: yaşlı erkek (kariya, kart yerine)

ülken kisi: yaşlı kadın-erkek, (kariya, kart yerine)

şal: yaşlı kadın (*kempir* yerine)

zaǵip: görmeyen (*sokır*: kör yerine)

atı jaman auruv: adı kötü hastalık, kanser

ayaǵın siltip basatın adam: yürüme engelli adam (aksak: topal yerine)

beydava dert: devasız dert, kanser

kulağı avır estiytin jan: kulağı ağır işiten can (*sañırav* “sağır” yerine)

kulağı avır jan: kulağı ağır can, işitme engellisi’ (*sañırav* “sağır” yerine)

mügedek: hasta, engelli

mümkinşiligi şektevli jan: imkânları kısıtlı insan

naukas, sırvat: hasta (*auru* yerine)

suv karañğı: tamamen kör (*sokır*: kör yerine)

tilsiz: dilsiz, konuşamayan (*mil kav*: ahraz yerine)

tösek tartıp jatuv: yatağı çekip yatmak, döşekte yatmak, hastalanmak

tösek tartuv: yatak çekmek, hastalanmak

Boşaltım sistemi ile ilgili bazı örtmeceler:

dalağa şığuv: dışarı çıkmak, tuvaletini yapmak

däret sındıruv: taharet kırmak, tuvaletini yapmak

darethana, ajethana: tuvalet

jeñildev: hafiflemek, tuvaletini yapmak

kısıluv: sıkışmak, tuvalet yapmak ihtiyacında olmak

kişi дәretke otıruv: küçük tuvaletini yapmak, tuvalete gitme isteği duymak

tüzge otıruv: evin dışına, dışarı çıkıp oturmak, tuvaletini yapmak

Kaynaklar

ABRAMS, M. H. (1993). *Aglossary of Literary Terms*. Harcourt Brace College Publishers.

AHANOV, K. (2003). *Til Biliminiñ Negizderi*. Almatı: Sanat.

AHMEDOV, A. (1995). *Türki Tilderindegi Tabu men Evfemizmder*. Almatı: Ğılım. (İlk basım: 1973 *Tabu i Evfemizmi v Kazahskom Yazıke*. Alma-Ata.

AKPINAR, T. (1989). “Dünyada ve Türklerde Ağza Alınması Yasak (Tabu) Kelimeler”. *Folklor ve Etnografya Araştırmaları*. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, Erenler Matbaası.

AKSAN, D. (1982, 1989, 1990). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim C 3*. Ankara: TDK. Yayınları.

AYKIN *Gazetesi*. Sabırbek Oljabay’ın Jezde konak hikâyesi. 23.10.2010.

BALAKAYEV, M., TOMANOV, M., JANPEYİSOV, E. ve MANASBAYEV, B. (2005). *Kazak Tiliniñ Stilistikası*. Almatı: Dävir.

- BİLGİNER, H. (2001). Batı dillerinde ve Türkçede güzel adlandırmalar. *Türk Dili*, S 598.
- BİRİH, A. K., MOKİENKO, V. M. ve STEPANOVA, L. İ. (2001). *Slovar frazeologičeskih sinonimov russkogo yazıka*. Moskva: Astrel.
- BOLINGER, D. (1982). *Language, the Loaded Weapon: the Use and Abuse of Language Today*. London: Longman.
- BUTANAYEV, V. Y. (1999). *Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografičeskiy Slovar*. Abakan: Laboratoriya Etnografii.
- COŞKUN, M. (2007). *Sözün Büyüsü Edebi Sanatlar*. İstanbul: Dergah Yay.
- CUDDON, J. A. (1992). *Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Penguin Books.
- ÇAĞATAY, S. (1974). Türk halklarında Tabu ve Örtmece (Euphemism) Sözler, Türklerde Batıl İnançlar Arasında Tabu. *Millî Folklor Enstitüsü, I. Uluslar arası Türk Folklor Sempozyumu*. Ankara.
- DEMİRCİ, K. (2008). Örtmece (Euphemism) kavramı üzerine. *Millî Folklor*, C 10/77, Ankara.
- DEREKO, A. (2007). Locke'da ve Locke Öncesi Dil Felsefesinde Nesne-Ad İlişkisi. *SBArD*, 9.
- DOMÍNGUEZ, Pedro J. C. (2005). Some Theses On Euphemisms And Dysphemisms. *Studia Anglica Resoviensia*, V. 25, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- FREUD, S. (2002). *Totem ve Tabu (Totem and Taboo, 1913)*. İstanbul: Sosyal Yayınları. (çev. K. Sahir Sel).
- FROMKIN, V. ve RODMAN, R. (1993). *An Introduction to Language*. Harcourt Brace College Publishers.
- GORBAÇEVİÇ, K. S. (2003). *Kratkiy slovar sinonimov russkogo yazıka*. Moskva: Astrel.
- GRUNINA, E. A. (2005). *Turkmenskiy yazık*. Moskovskiy gosudarstvenniy universitet im. M.V.Lomonosova, İstitut Azii i Afriki, Moskva: "Vostoçnaya literatura" RAN.
- GÜNER DİLEK, F. (2007). Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 42.
- GÜNEŞ, A. (2009). "Mizah Dergilerinde ve İnternette Küfürlü Sözlerin Yazımları". *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 2/1, Temmuz.
- GÜNGÖR, A. (2006). Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 29.
- GÜVEN, S. (1999). *Toplumbilim*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- HOWARD, P. (1985). *The State of the Language*. New York: Oxford University Press.
- HUGHES, G. (1998). *Swearing*. Penguin Books.
- KAZAK Tiliniñ Sözdigi (1999). Kazakistan Respublikası Ğılım jäne joğarı bilim ministrliğı, Ultttk Ğılım Akademiyası, A.Baytursinov atındağı Til bilimi institutu, Almatı: Dayk-Press. (KTS)

- KİLLİ, G. (2006). Hakas Türkçesinde Tabu Sözcükler ve Örtmece. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 3, 3.
- KOÇ, A. (2010). Hastalık İsimlerinde Örtmece. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 188.
- KRÖLL, H. (1984). *O eufemismo e o disfemismo no Portuguese moderno*. Lisbon: Instituto de Cultura e Lingua Portuguesa.
- LAKOFF, G. ve JOHNSON, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago UP.
- LINFOOT-HAM, K. (2005). The Linguistics of Euphemism: A Diachronic Study of Euphemism Formation. *Journal of Language and Linguistics*, 4/2.
- MEVLEVİ, T. (1984). *Edebiyat Lügatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- NURMAĞAMBETOV, Ä. (1994). *Bes jüz bes söz*. Almatı: Ravan.
- O'GRADY, W., DOBROVOLSKY, M., ve ARONOFF, M. (1997). *Contemporary Linguistics*. New York: St. Martin's Press.
- OYARKILIÇGİL, Ateş A. (1996). Dilde tabu ve örtmecenin yeri üzerine. *Dil Dergisi*, 49.
- ÖZYILDIRIM, Işıl İ. (1996). Türkçe'de örtmece sözcükler üzerine bir araştırma. *Dil Dergisi*, 50.
- PFAFF, K. L., GIBBS R. W. ve JOHNSON, M. D. (1997). Metaphor in using and understanding euphemism and dysphemism. *Applied Psycholinguistics*, 18/01/January.
- SÖYLEMEZ, Ü. (1993). *Euphemism as'a Reflection of Culture on Language*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe University Institute of Social Sciences.
- TOLKOVIY Slovar Tuvinskogo Yazıka (2003). Tuvinskiy Institut Gumanitarniyh İssledovaniy, C 1, Novosibirsk: "Nauka" (TSTY).
- TÜRKMEN, S. (2009). Türkçedeki Örtmece Sözcükler. *Karadeniz Araştırmaları*, C 6, 23.
- URAKSIN, Z. Ğ. (1996). *Başkort tiliniñ frazeologik hödzligi*. Ufa: Kitap.
- UŞAKOV, D. N. (2000). *Bolşoy tolkoviy slovar sovremennogo russkogo yazıka C 1*. Slavyanskiy dom knigi, Moskva.
- UYGURSKOGO yazıka (1989). Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, Institut Uygurovedeniya, Alma Ata: Nauka Kazahskoy SSR. (SUY)
- ÜSTÜNER, A. (2009). Örtmece Sözcüklerle İlgili Terimler. *TurkishStudies*, 4/8.
- VARDAR, B. (1982). *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- WARREN, B. (1992). What euphemisms tell us about the interpretation of words. *Studia Linguistica*, 46/2.